

Viemose og Balle

– en dansk risbygd i Kalvehave sogn

Omkring 1770 opmålted de landsbyer i Sydsjælland, som lå under de kongelige rytterdistrikter med henblik på matrikulering og salg til private. I forbindelse hermed skabtes en serie af kort, som udmærker sig både ved æstetik og ved indhold, idet de beskriver landsbyens struktur før udskiftningen. Omkring Kalvehave i Sydsjælland eksisterede en særlig jordbrugsøkonomi, hvor udnyttelsen af skoven i højere grad end andre steder indgik i driften, blandt andet med produktion af båndkæppe, karbånd og andet til salg i København. Forfatteren bruger kort og andre kilder til en vandring rundt i de undersøgte landsbyer.

I året 1772 blev der tegnet to af de smukkeste ryttergodsdistriktskort, man kan forestille sig. De viser landskabet så tydeligt, som fløj man hen over det i ballon. Man kan se hver ager, hver høeng og alle skove, af hvilken type de end måtte være, i de to nabobyer Viemose og Balle på Sydsjælland. Man kan se samtlige gårde og huse, vandløb, gravhøje og meget mere. Studerer man de to kort grundigt, opdager man snart deres egenart. Trevangsbrugenes agre har en noget særegen organisation, ligesom der er en betydelig mængde høenge i nogle af skovene og store lysninger i andre.

Allerede Frits Hastrup noterede sig byerne som skovrækkebyer, sådan som de var kendt fra det nordøstlige Tyskland.¹ Karl-Erik Frandsen omtalte nogle af kortenes karakteristika, og Bo Fritzbøger omtalte byerne som danske eksempler på risbygder.² Dermed menes landsbyer med en særlig driftsform, som blandt andet er kendt fra gammelt dansk land i Skåne. Endelig har Holger Munk i forbindelse med en skildring af løbende stridigheder mellem godsejer og bønder fremdraget en række spredte forhold vedrørende områdets brug.³ De fire forfattere omtaler forholdene i anden forbindelse og kommer derfor ikke helt i dybden med alt omkring land- og skovbrugsforhold. Dertil kommer, at oplysningerne findes fordelt over mange kilder og dermed er vanskeligt tilgængelige.

Jeg synes, at de to usædvanlige kort og de specielle forhold på egnen fortjener en samlet beskrivelse. Samtidigt vil jeg undersøge, om man kan opfatte området ved Viemose som risbygd af en type, der svarer til forholdene, som de var i Sydsverige førhen. Hvis de gør det, ville det være et forsøg værd at undersøge, om der findes indicier for forekomst af risbygd andre steder i Danmark.

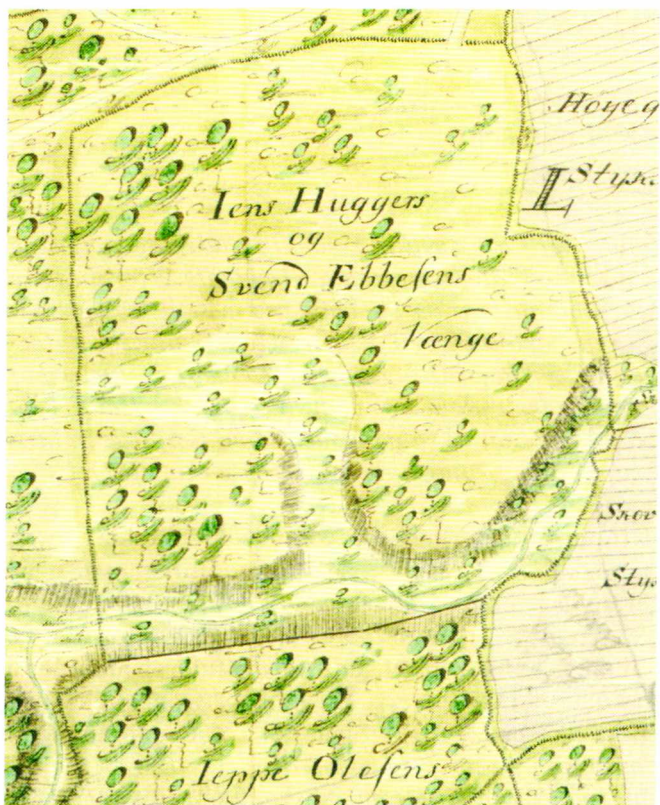

Fig. 1. Jens Hugger og Svend Ebbesens vænge 1772, som det fremgår af rytterdistriktskortet. Syd herfor Jeppe Olesens vænge. Den lysegrønne signatur med træer i den sydlige del af vænget viser elleskov, og det er også et mere fugtigt område med en lille bæk. I den øvrige del bliver træerne tættere mod vest, mens der næsten ingen træer er helt mod øst. Det skal vise, at overskoven længst mod vest tynder ud til underskov for at ende i noget, som nærmest ligner eng med enkelte træer.

Hovedmålet er at gøre det så smukt gengivne landskab forståeligt, at få det til at leve.

Far og søn taler med landmålerne

Det var i det tidlige forår 1772 omkring påskehelligdagene, at Lars Hugger og hans søn Jens fra Balle var gået i gang med at sætte gærderne – hegne – omkring deres skovvænge. Det vil sige, at de sørgede for, at risgærderne var i orden. Det var endnu før pil og poppel var kommet ind som karaktertræ langs skel og veje på egnen og dermed var blevet grosted for det materiale, som man flettede gærderne af. Det måtte man her stadig hente i kratskove og i udmarker, og det havde været noget af et arbejde for de to mænd at få det ordnet.

Før de gik hjem, bød deres nysgerrighed dem at se på hegnene om naboernes vænger, der lå lige syd for deres eget. Hverken Jeppe Olesen eller Chri-

Agerstykk Lusm.	Mønstrens Navn.	Numm.	Ager.			Eng			Liggingsh for Ageren.
			Brud.	Brud.	Lang	Brud.	Brud.	Lang	
Hestehøjs - Ager, løber Øst-V. Jens Huggers maalt fra Norden	Døund Løvsjøm	1.	15 $\frac{1}{2}$	14 $\frac{1}{2}$	237.	14 $\frac{1}{2}$	14 $\frac{1}{2}$	413.	Vesten.
	Jens Huggers	2.	17.	15 $\frac{3}{4}$	302.	15 $\frac{3}{4}$	15 $\frac{3}{4}$	10.	
	Jens Løvsjøm	3.	15 $\frac{3}{4}$	13 $\frac{3}{4}$	320.	13 $\frac{3}{4}$	13 $\frac{3}{4}$	15.	
	Døund Huggers	4.	16 $\frac{3}{4}$	16 $\frac{3}{4}$	230.	—	—	—	
	Øst Huggers	5.	16.	15 $\frac{3}{4}$	241.	—	—	—	
	Døund Huggers	6.	17.	14.	255.	—	—	—	
	Døund Huggers	7.	18.	14.	272.	—	—	—	
	Jens Løvsjøm	8.	18.	15 $\frac{3}{4}$	295.	—	—	—	
	Jens Huggers	9.	17 $\frac{3}{4}$	13.	320.	—	—	—	
	Lars Løvsjøm	10.	17 $\frac{3}{4}$	16 $\frac{3}{4}$	347.	—	—	—	

Fig. 2. Del af opmålingsprotokollen for Balle 1772. Først nævnes ageren, i dette tilfælde Hestehøjs Ager, som løber øst-vest og måles fra nord. Den næste kolonne har de enkelte agerstykker – nummer to er Jens Huggers. På hans stykke er den østlige bredde er 17 alen og den vestlige 15 $\frac{3}{4}$ alen, mens længden er 302 alen, omkring 190 meter. Til stykket hører også en eng liggende vest for ageren, 13 $\frac{3}{4}$ alen i bredden, 15 alen i længden.

stopper var for omhyggelige med at få deres gærder i orden. De havde hver et mindre vænge ved siden af Huggersfamiliens. Men for en gangs skyld havde de allerede været ude for at lukke deres gærder. De skulle åbenbart ikke nyde noget af at være nødt til at give øl, som de havde måttet gøre sidste år, endda en hel tønde, fordi de havde smølet med gærderne.

De to bønder fortsatte hjemturen østpå langs hegnet mod Nørre Viemose bys jorder. Så fik de også set, hvordan det havde det. De var ikke nået ret langt, før de hørte stemmer. De kom fra to herrer, der talte sammen, mens nogle bønder stod og lyttede til deres kloge ord. Den ene af de fine herrer kendte de fra flere samtaler, for det var jo landmåler Peter Stern, der gennem en tid havde arbejdet med at opmåle Balle bys jorder og indhente oplysninger om landbrugsdriften, som den skulle afspejle sig på de nye kort over ryttergodset. Den

anden herre, der så mindst lige så fin ud, var vel så ham, der målte i Viemose. De diskuterede i hvert fald fag, så det forslog.

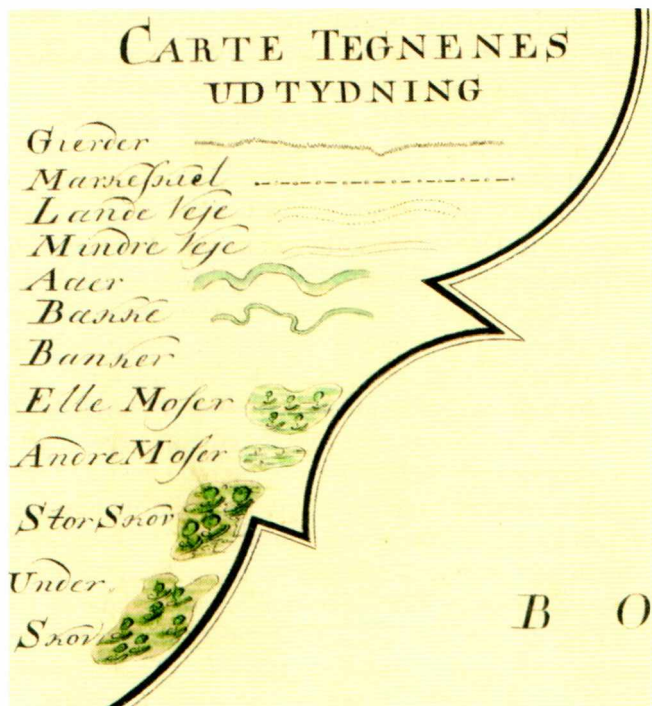
Det, de først talte om, var, om de to kort, som de var i færd med at oprette, nu også kom til at passe sammen dér, hvor byernes jorder mødtes. De var rørende enige om, at det ville de gøre. Bønderne turde ikke sige noget til de to fagfolk. Det havde de heller ikke haft grund til, for kortene viste sig siden at passe fint sammen på nær en alen eller halvanden.

Men så gav de sig til at diskutere nogle detaljer, som åbenbart var vigtige for dem, men som bønderne ikke forstod et ord af. Det drejede sig om at finde ud af, om de signaturer og påtegninger, som de gav deres respektive kort, nu også var blevet ens for de samme ting på den måde, de havde aftalt. Det skulle være sådan, at store træer var tegnet som store træer, og at underskov også var vist som underskov. Signaturen for risgærder skulle være ens fra gærde til gærde, desuden skulle der påføres en særlig signatur for *intet hegn*, det havde vist sig praktisk. Høengene skulle også være ens, og gårdene skulle være tegnet ens røde og vise bygningerne præcist, så man kunne se, om der nu var tre eller fire længer, eller om det bare var et hus. Men begge landmålere var vant til deres arbejde og kom ikke i tanke om nogen uoverensstemmelser. Det var godt, for det var et krav, at ryttergodskortene havde et fælles præg.

Sterm kendte godt Lars Hugger, så han benyttede lejligheden, når han nu alligevel havde ham foran sig, til at høre nogle detaljer om egnens underskovsdrift. Han havde nemlig hørt, at bønderne påstod, at det var dem, der havde opelsket båndkæppeskoven. Han ville da ellers mene, at den var fremvokset af sig selv som al anden skov. Dertil svarede Lars Hugger, at det var da også rigtig nok, men det var bønderne, der havde hæget om skoven og fredet den for græssende kreaturer. Det var også dem, som sørgede for, at der blev hugget til rette tid, så underskovens særpræg kunne bevares. Faktisk havde båndkæppeskoven slet ikke været til uden bøndernes indsats. Sådan havde det været al hans tid, hvor det eneste, som bønderne i princippet ikke måtte røre, var eg og bøg. Underskoven var da også blevet bedre og bedre, så længe han havde levet – han var født år 1700. For resten havde han hørt, at man havde båret sig ad på samme måde længe før hans tid, og at man altid også havde hugget noget til gærdsel af de forskellige underskove. Men når man huggede, så tog man ikke rub og stub. Man sørgede for, at de enkelte års hugster ikke lavede for store huller i underskoven, så det blæste ind og ødelagde skovens fugtighed. Og man udvalgte omhyggeligt, hvad der var nødvendigt og sørgede for ikke at skade buskenes fremtidige liv, for deraf afhang deres egen indtægt.

Hvad Balle bys båndkæppeskov angik, så havde den været større førhen. Men befolkningen voksede, og det gjorde det nødvendigt at få dyrket noget mere korn og særlig lidt flere ærter. Det havde fået de seks bønder i Balle til

Fig. 3. Signaturforklaring til kortet over Balle 1772. Den er mådelig, men hvad der er specielt for kortene over denne egn, er deres sondring mellem forskellige skovtyper: højskov, underskov og elleskov. Det kan tolkes som et udtryk for, at skoven spillede en større og mere differentieret rolle end på andre steder.

lige så stille at rydde nogle af haslerne i hver deres part af Strandskoven. Det havde øget arealet af engbund, hvilket bestemt ikke var nogen skade til for dyreholdet, og netop der lå muligheden for at så mere korn i skiftende agerstykker i engen uden at skulle bruge mere gødning af den grund, for kraften sad i grønsværen, forklarede Jens Hugger.

De to landmålere udtrykte ønske om en dag inden for længe at få forevist driften af båndkæppeskoven, for de havde ikke forestillet sig, at der var noget indviklet ved den. Desværre, sagde gamle Lars Hugger, det er for sent for i år. Når først saften stiger i buskene, tåler de ikke så godt at blive stævnet, så det er vi færdige med for en måned siden. Og så enedes de om at gå hjem til kødgryderne og middagsøvnene i stedet.

Carte over Wiemose Byer Aar 1772

Man bemærker, at der er fire navngivne marker eller vange på kortet over Wiemose by. Der er Nordre Mark, som altid ligger til Nørre Wiemose, og Søndre Mark, der altid ligger til Sønder Wiemose, samt Vestre Mark, der er delt i en

nordlig og en sydlig del til hver sin byhalvdel.⁴ Alle fald i disse vange er navngivne. Skønt der således er tre vangenavne, dækker de dyrkningsmæssigt kun over to vange i et trevangsbrug, fordi selve byen er todelt. Dertil kommer så Østre Mark, hvor der til hver gård i den lange skovrækkeby foruden haven ved gården østfor ligger en *Tofteraad* – formentlig betyder det en rad af tofter – der tydeligt nok hører til den gård, som den ligger ud for. I alt er der 32. Der er da også udkørsler fra mange af gårdene direkte til egen tofteraad. Ejendommeligt er det så, at Østre Mark, der på kortet med forskellig farve ses at høre til henholdsvis Nørre og Sønder Viemose, og som må antages at være særeje til den enkelte gård, virker som byens tredie vang. Blot er den ikke delt i fald. Man bemærker, at vangene her er navngivet *-mark*, hvilket andre steder gerne har betydet hele en landsbys tilliggende og rettighed i udmarken. Skulle det være et udtryk for begyndende københavneri blandt korttegrerne?

Vest for landevejen fra Præstø til Kalvehave, langs hvilken byen ligger, ses et par sogneveje med hovedretning mod vest. De giver gode tilkørselsforhold til en del af Sønder Viemoses fald. Men der er mange fald uden vejadgang i begynde, noget der giver afhængighed af hinanden.

Kortet er udstyret med en mådelig signaturforklaring, der dog er til nogen hjælp. Således skelnes der mellem overskov og underskov, våd og mere tør bund og et par forhold vedrørende gærder. Det gør det muligt at se, at de mange små *lunde* i vangene udgøres af underskov. De findes i områder med våd bund, og særligt langs de mange små vandløb. Det fremgår af signaturen ligesom moser med eller uden træer. Begge dele er formentlig anvendt som høenge, når de pågældende områder *var inde* i omdriften og derfor ikke blev græsset af før ævrets opgivelse.

Alle byens vange er indgærdet mod hinanden med en signatur, der generelt på de gamle kort betyder *risgærde*. Dog er der ikke gærde mellem Nørre og Sønder Viemoses halvdele af Vestre Mark. Det ses af en særlig og usædvanlig signatur for manglende gærde. De to halvdele bliver åbenbart drevet med samme afgrøde i samme år og hviler samme år. Der er også gærde mod Hestehaven, som ligger vest for Vestre Mark, og mod Strandskoven, skoven øst for Østre Mark, af hensyn til græssende husdyr, der skal holdes inde på den hvilende mark og ude af Strandskoven. Desuden er der gærde mellem Strandskoven og Balle Strandskov samt mod Kalvehaves jorder fra kysten i øst til lidt vest for landevejen, hvor der ses nogle huse med haver.

På lange stykker er vangene ikke frahegnet nabobyernes vange. Det røber formentlig, at der var vangeforbund med tilliggende ejerlag. Det vil sige, at man sørgede for at dyrke det samme år for år i to byers tilstødende vange. I sydenden af Sønder Viemoses område ses tre gravhøje, af hvilke i hvert fald de to genfindes på et senere kort fra 1911.

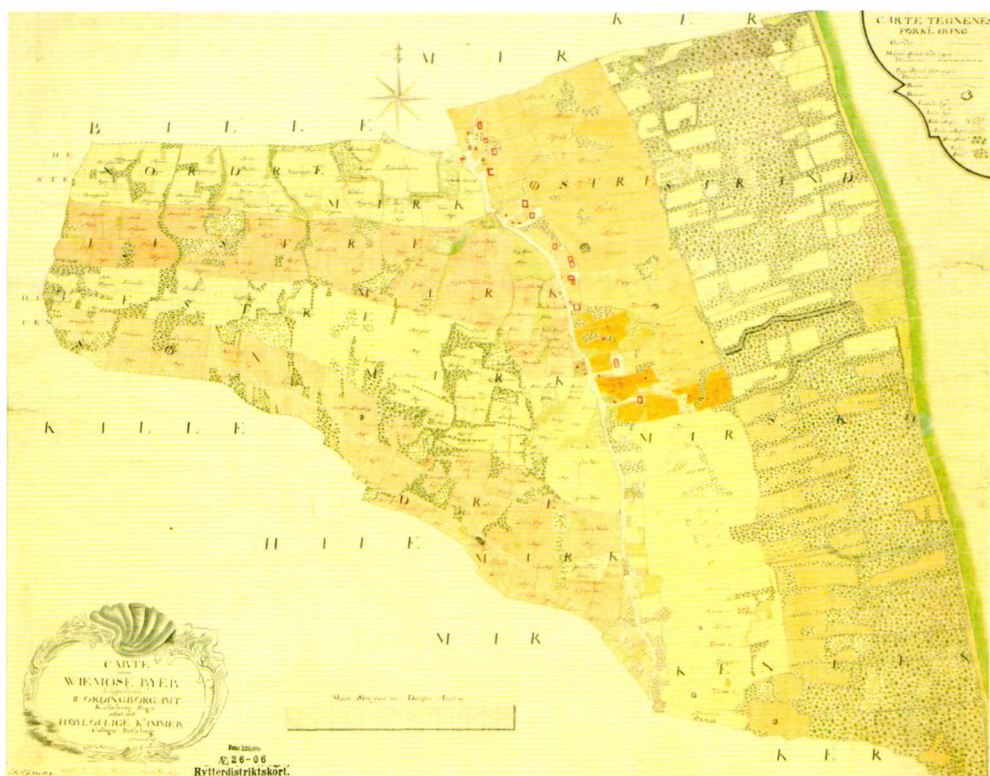

Fig. 4. Rytterdistriktsskorte over Viemose 1772. De to farver på agrene markerer tilliggen- det til hver af de to byer. Gårdene ligger i en lang række, næsten nord-syd.

Om navnene på vange og fald også et par bemærkninger. Vangenavnene er meget enkle og fortæller kun om den relative beliggenhed. Nogle af faldnavnene fortæller mere interessante ting. Det kan være om nærheden til skov eller andet: Skovgårde Agre, Bavnehøjs Agre, Gade Agre. Navnene kan også fortælle om agerens egen karakter: De Lange Agre, Kield Stykket – kield er kilde – Elle Stykket, et agerstykke mellem to småskove med våd bund og en mose. Endelig kan navnet fortælle om forskellige andre forhold. Bøghøjs Agre ligger vel ved en skovrest nær en gravhøj, Mønehule Holme er en forhøjning i kanten af en lille dal. De Lange Rækker er en samling af påfaldende lange og smalle agre. Mod nord i Nørre Viemose ligger Mølle Bierg Stykker og røber, at der har været en vindmølle på et tidspunkt. Navnene fortæller ikke meget om det landskab, der engang må have gået forud for det, der var i 1772. Kun nav-

Fig. 5. Udsnit af det kortet over Viemose, visende den nordlige del af Viemoses Vestre Mark. Mod nord er grænsen til Balle by. På kortet er to skel mellem byerne. I det nordlige er et gærde, mens der ikke er noget sydligt gærde mellem de to byer – her er endda en særlig signatur for det manglende gærde. By-skellet går mellem agre af samme navn, her Munkehule Agre. Nederst til højre De Lange Rækker, hvoraf de to længste næsten går fra kant til kant i dette udsnit.

net Bøghøj røber erindringen om skovrester i Søndre Mark eller måske om tilgroning af jord, der på et tidspunkt havde været åbent land engang. Straks vest for byen ses Enghavesøen, der er signeret som eng og ikke som sø – måske er det en vintervåd lavning. Der er stadig et vådt drag i nutiden. Nær den ses Tyreng, som i dette tilfælde formentlig er et stykke høeng, der stilles til rådighed for den bonde, der det år har bytyren på kost.

Om selve byen er at sige, at der til hver enkelt gård og hus hører et åbent stykke hegnet med et risgærde der ligger op til bygningerne, og som formentlig er vænger til kalve, får og gæs og måske til syge dyr eller drægtige hopper. Der er også ved siden af de fleste gårde og huse et hegnet areal med en under-skovslignende signatur, som må antages at betyde frugthave. Samtlige gårde ligger på landevejens østside, hvor også tofteraaderne ligger straks øst for vænger og frugthaver. De fleste huse ligger på landevejens vestside med deres

hegnede haver. De har ikke andel i tofteraaderne og er formentlig – bortset fra haver og småvænger – jordløse.

Mellem Østre Mark og stranden ligger Strandskoven, en efter vor målestok højst mærkværdig skov. Hastrup opfatter den som en blanding af skov og rydingsland.⁵ Skoven er, som farverne på kortet viser, ligesom agerjorden delt mellem Nørre og Sønder Viemose. Skovens træbevoksede dele er i hovedsagen signeret med en blanding af underskov og *stor skov*, som overskov betegnes i signaturforklaringen. Overskovens hovedtræart var eg, underskovens var hassel. Desuden fandtes der lidt bøg samt podede vildæbler og vildpærer, i alt 398 frugttræer i Strandskoven alene foruden naur.⁶ Skoven ses opdelt i parter til de enkelte gårde i byen, og disse parter ligger ud for den tilsvarende gårds tofteraad. Hver part er hegnet med risgærder, og nogle af parterne er tilmed delt i to eller tre dele af tværgående risgærder. I næsten alle disse lodder ses åbne arealer, i alt ca. 65. Det må være dem, som Munk omtaler som enge i skoven.⁷ Desuden er der ved grænsen mellem de to Viemosebyer ved kysten lidt eng af samme farve som Balle bys strandeng.

Strandskovens brug

I samtlige lodsejeres parter ligger de ca. 65 åbne arealer, som tilsammen andrager fra 10-30% af af de fleste lodders samlede område. Kortets signaturforklaring fortæller ikke, hvad det drejer sig om, men det gør som nævnt Munk, ligesom han har en del andre oplysninger fra forskellige kilder, der – ved at blive stillet sammen – fortæller om en tilsyneladende forhistorisk driftsform.⁸

De åbne områder er bøndernes høenge i skoven. Desuden fremgår det, at der i skoven i forbindelse med udskiftningen år 1800 er optalt 180 små agre. De omtalte åbne arealer er hver for sig alt for store til at kunne omtales som *små agre*, desuden er der ikke 180 af dem. Det bliver mere meningsfyldt, hvis man går ud fra, at agrene er små dele af den enkelte eng. Det vil sige, at hver gård har et agerareal til rådighed udenfor byens vange og tofteraaderne, der jo som nævnt indgik i trevangsbrugets fællesskab. Det fremgår, at skovlodderne eller *Strandhaverne*, som de blev kaldt af de lokale, normalt ikke blev afgræsset af kreaturer. Faktisk skete det først i to tilfælde i forbindelse med det langsomme bortfald efter udskiftningen af den stævningsdrift med produktion af båndkæppe, tøndebånd, der hidtil havde været væsentlig for gårdenes indtægt fra skoven. Man kan få den tanke at spørge, hvorfor der i det hele taget behøvedes hegn mellem parterne, når de ikke blev afgræsset. Formentlig har der gået heste på græs i skoven, som det var hyppigt for eksempel i de store stævningskove ved Als i Himmerland.⁹

Om fordelingen af underskov og åbne enge i Strandskoven, som det er vist på kortet, er præcis, kan man ikke afgøre – i store træk er den nok korrekt. Af

Fig. 6. Udsnit af kortet over Viemose, visende en del af Strandskoven. Signaturen viser en blanding af over- og underskov. Karakteristisk er der på grænsen til næsten alle agerlodder underskov, hvilket tyder på stævning.

de spredte oplysninger får man et indtryk af driften i Strandhaverne. Det drejede sig mest om stævningsdrift på hassel. Her har omdriftstiden været syv til ti år alt efter, hvor store stager man ville have, om det skulle være båndkæppe eller karbånd. Det har været haslernes tilvækstforhold, der bestemte omdriftstiden. De var den væsentlige indtægtskilde, og hensynet til dem gik derfor forud for produktion af høg og korn i Strandskoven. Skovbunden er angivet som fugtig eller våd. Efter signaturfortegnelsen er den elleskov på store stykker. Det passer ikke med virkeligheden, idet Munk beskriver skovens indhold af træer ret nøjagtigt. Lad os antage, at den på andre punkter så mangelfulde signaturforklaring slet ikke har medtaget det forhold, at bunden på grund af høj grundvandsstand og haslernes skygge har været gennemfugtig og givet ophav til mindst tre forskellige bække, der løber mod stranden i små slugter. Det er nøjagtigt samme forhold, som vi mødte i byens faste vange. Vi er i tiden, før dræning og grøftning af agerjord og skov kom ind i billedet.

Hvor om alting var, så fandtes der i skoven et par ellemoser, og den nedstævnedede el blev anvendt til gærdsel eller, hvis ellen var blevet meget stor, til stænger, lægter, vognstænger og træsko. Det har kunnet spare noget på de efterspurgte hasler. Der fandtes også en del stævnedede naur, hvis træ kunne bruges til fremstilling af hjulfølge, så længe træet var ungt. Det nævnes 1779, at nogle naur blev stævnet i toppen, mens andre blev sat på roden. Stævning gav lys til skovbøndernes græs, og stævning fik træerne til at trives bedre. Når de stævnes, skyder de igen og tykner som piletræer, siger en bonde. Folk blev bebrejdet, hvis de for nemheds skyld huggede ellene vel højt oppe. Man plantede af og til hassel på åbne arealer. Munk mente, at det var for at slippe for overskovens træer. Det er næppe korrekt, dem vidste man vel at slippe af med, hvor de skyggede for meget. Bønderne siger selv, at hvis opvækst af eg og bøg fik lov til at få frit slag, så ville hasselskoven være kvalt på ti år. Fra Balle by hører man om, hvorledes Jens Hugger i 1784 meget forsigtigt udtyndede sine hasler busk for busk i sit vænge. Det var ganske, som man gjorde i Refsvindinge i regulær løvengsdrift.¹⁰ At hans naboer siden huggede rub og stub ganske ulovligt på anden mands grund, kan man måske tyde derhen, at driften var ved at gå af mode på egnen. Man skovede ikke alle hasler i sit stykke på én gang, så ville de være alt for længe om at skyde igen. Haslerne stod på steder så tæt, at man ikke kunne køre mellem buskene og dårligt nok gå. Det var med til lokalt at beskytte opvæksten af eg og bøg så meget, at godsejeren af fandt sig med bøndernes fjernelse af uønskede skyggetræer.¹¹

Munk fortæller desuden, at kreaturerne blev holdt ude af skoven, også når ævret var opgivet, for de åd haslerne.¹² Derimod kunne der godt gå heste, for de lod haslerne i fred, får man at vide. Hugsten eller stævningen skulle ske om vinteren.

Det drejede sig om store mængder båndkæppe, i 1730 solgtes ikke mindre end 30.000 stykker til København. Det var 1.000 kæppe fra hver gård i gennemsnit. Store karbånd lavede man af ask, dog i mindre mængder. Nødder var der mange af, og de måtte ikke plukkes, før de var vel modne. Netop stævnedede hasler, der står lyst, bærer mange nødder, men når buskene bliver for gamle og skygger for hinanden, falder udbyttet. Hassel blev anvendt til at brænde trækul af. På Lekkende vandmølle blev der i 1680 lavet krudt med trækul af hassel fra Viemose Strandhaver.

Munk lader sin omtale af skoven gælde tilbage til 1660, formentlig fordi hans kilder var besigtigelser efter svenskekrigene samt udskrifter af tingbøger tilbage netop til 1660.¹³

Det er lidet sandsynligt, at driftsformen da skulle være opstået pludseligt. Produktion af ris er da også for Kalvehave sogns vedkommende omtalt fra hen i 1500-årene og forekomst af gamle ege i Viemose er nævnt 1671 hos Svend

Gissel.¹⁴ Bjarne Stoklund sandsynliggør, at produktionen af båndkæppe havde sin oprindelse i behovet for tønder til sild på Skånes middelalderlige silde-markeder ved Skanør.¹⁵ Der var efterspørgselen så stor, at man en tid måtte helt til Vestnorge for at få båndkæppe nok til tønderne. Det forklarer også, hvorfor der førhen havde været lavet båndkæppe i flere af egnens øvrige byer, og hvorfor det stort set var holdt op.

Skovbundsfloraen er på steder meget rig og præget af sit kalkindhold med arter som blå anemone, skovvikke og hvidgul skovlilje.¹⁶ Det er arter, der er hyppige i visse af Sydsveriges løvenge.

Carte over Balleby og Sageby Mølle Aar 1772

På kortet over Balle og Sageby Mølle ser vi, at Balle har tre marker: Baael Holts Mark, Lille Mark og Østre Marken. De to første er vist med fald, agre og mange navne. Der er småskove og bække i vangene samt små enge som i Viemose. Den østre marks største del består af en række parallelle arealer hegnede fra hinanden og beliggende ud for hver gård i byen ganske som tofteraadene i Viemose. Helt mod syd er dog nogle navngivne fald samt en ellemose uden for tofteraadens omdrift. Her ligger også nogle hegnede vænger. Det sydlige er åbent og hedder Ryttere Vænget, så man kan huske, at man er på et ryttergods. Et underskovsbevokset vænge nordfor hedder Stubbe Have, vel en gærdselsskov. Dertil kommer tre andre vænger med og uden underskov: Stor Vænge, Lille Vænge og et, hvis navn er ulæseligt. Byen er som Viemose en skovrækkeby med træbevoksede haver ved gårdene, blot er den meget mindre. Desuden ligger den ikke ved landevejen fra Præstø til Kalvehave, men et lille stykke østfor ved en sidevej, der ender blindt ved byens nordende.

Øst for Østre Marken ligger et stykke skov af betydelig størrelse ud mod stranden. Det er en fortsættelse af Viemose Strandskov mod nord, blot er den næsten alene signeret som underskov. Den er hegnet og delt som Viemoses skov, men den adskiller sig ved, at de åbne arealer er langt større end i Viemose Strandskov. Fra den kommer der en slugt ind i Balle bys skov. Skovens vestlige halvdel, der er karakteriseret ved at rumme de største åbne stykker, og som til dels er frahegnet skovens østlige halvdel, hedder Mellem Marken, som om den indgik i omdriften af vangene. Balle bys strandhaver er helt borte i nutiden. Det er nærliggende at antage, at de blev anvendt akkurat som Viemose Strandskov.

Mellem skoven og stranden ligger en engbræmme, der er 150 meter bred på midten, bredere mod nord, smallere mod syd. Man må antage, at det mest drejede sig om strandeng, saltpåvirket eng ved havet. Der er gærde mellem skov og eng, men der er dog en del træer inde i engens høje side mod skoven. Mod nord hedder engen Brydemade, længere mod syd hedder den Maderne. Endnu

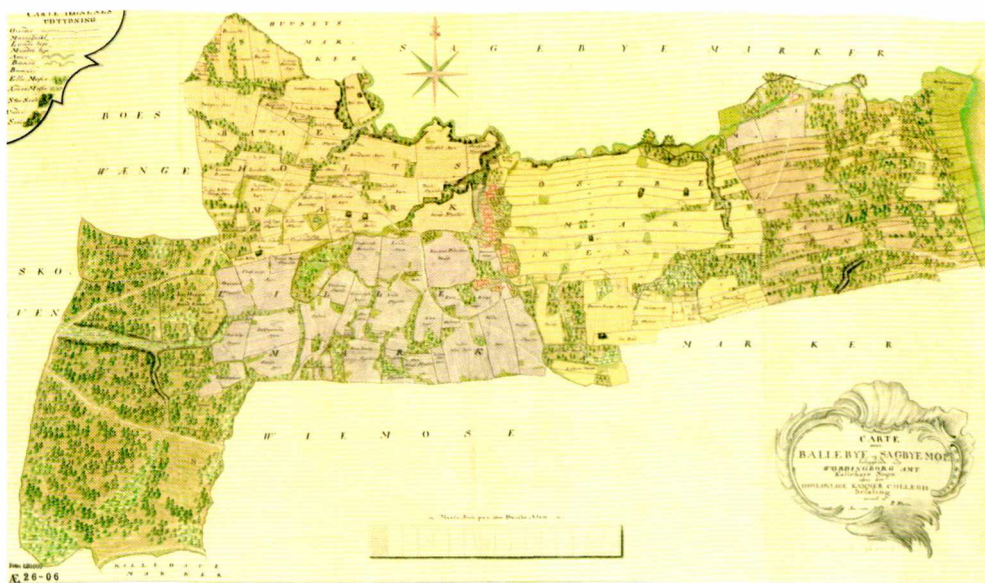

Fig. 7. Rytterdistriktskortet over Balle by 1772. De tre marker omkring byen er markeret med hver sin farve. Mod vest ligger Hestehaven og de hegnede vænger. Mod øst er skoven, hvoraf den del, som er nærmest landsbyen, hedder Mellem Marken.

i 1911 var engen ikke inddiget. Navnene er karakteristiske strandengsnavne. Engens nordende findes i 1999 endnu uinddiget på et stykke af 300 meter lige syd for Mern Å. Dette stykke er fredet på grund af sin rige strandengsflora med blandt andet strandloppeurt, soløjealant, tykbladet fladstjerne og samel.¹⁷

Også mod vest i Balle bys jorder er der skov, dog af en helt anden karakter. Bortset fra fem hegnede vænger i skovens nordlige ende, der har ejernavnene påført, ligger skoven ud i et, idet vængerne spærrer for direkte adgang fra byens marker. Den er uden navn og består af tilfældigt fordelte åbne og træbevoksede områder, som er helt eller næsten helt uden høj skov. Skoven gennemskæres fra øst til vest af en vej fra Viemose og nord for vejen og parallelt med den af en slugt signeret som mose. Man må antage, at skoven nord for vejen blev brugt af Balle by. Længere mod nord, inde i Mern sogn, ligger Boes Vænge til Mern by. Disse to skovdele hedder i nutiden Sageby Skovvænge. Syd for nævnte vej hedder skoven i nutiden Viemose Hestehave. Det må være den, der omtales omkring år 1800, hvor den er i en meget dårlig tilstand på grund af fælles græsning.¹⁸ Det fremgår, at der i 1688 kunne høstes båndkæppe i

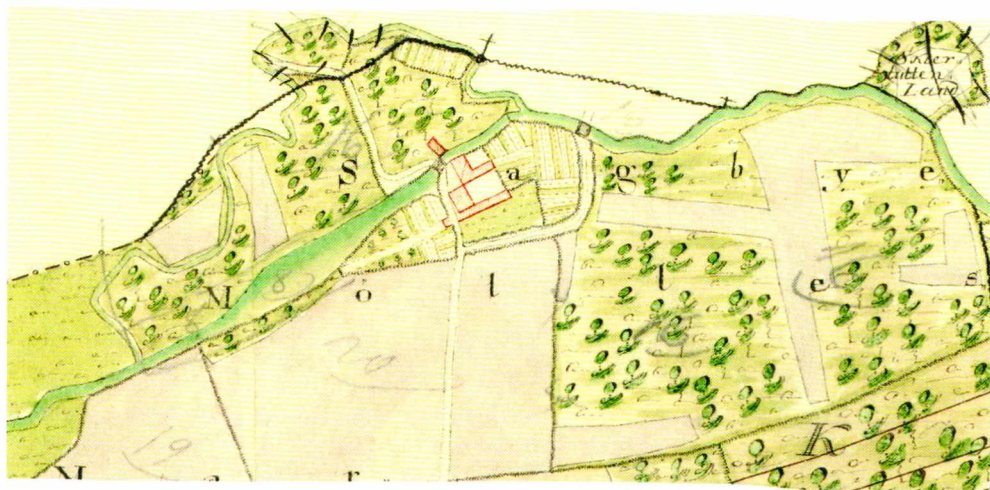

Fig. 8. Sageby mølle, fra kortet over Balle. Bygningerne er markeret med rød kant. Også her er en blanding af agre og højskov. Vandløbet er markeret med den mørkeste grønne farve – her er ingen egentlig mølledam, kun en mindre udvidelse af vandløbet.

Hestehaven, så det er åbenbart gået tilbage med dens kvalitet i 1772. Det stemmer fint med, hvad kortet viser.

Heller ikke i Balle kan man køre til alle agrene, men der er vej til strandskoven og til vandmøllen, hvortil der nok kører en del i denne ret møllefattige egn. Det er ikke muligt for mig at forklare, hvorfor Viemose Hestehave er taget med på kortet over Balle.

Kortet dækker foruden byen og dens jorder også området omkring Sagebye Mølle, der ligger i Strandskovens nordende ned til Mern Å, men altså i Kalvehave sogn. Det er først Sagebyes jorder i Mern sogn nord for åen. Det forhold, at en vandmølle er taget med på kortene over flere ejerlav, findes også for Tubæk vandmølle lige syd for Præstø, hvor møllen er vist på tre tilstødende matrikelkort fra tiden omkring 1800, som om den hørte til tre forskellige ejerlav. I virkeligheden ser det snarere ud som om, Tubæk mølle slet ikke ligger i noget ejerlavs område. Dens tilliggende har måske engang været udmark?

Man ser Sagebye mølles bygninger og bemærker, at der ikke er nogen mølledam, så vandmøllen kører åbenbart direkte på åens vand i 1772. Man ser også det for alle vandmøller uundværlige omløb, der skal tage overskudsvandet. Det går syd om møllen, der igen ligger på Mern Ås sydside som på en ø. Denne ø ses indrettet til have. Opstrøms møllen er der to og nedstrøms en gennemgravet åslyngning. Disse gennemgravninger er nok udført for at give be-

dre tilløb og afløb for vandmøllen samt for at modvirke oversvømmelse af engene langs Mern Å og det deraf affødte vrøvl med bønderne. Sageby mølle var den bedste af de tre møller ved åen.¹⁹ De to vandmøller længere opstrøms, Lekkende mølle og Mern mølle, der blev nedlagt henholdsvis i 1802 og i 1798, var græsmøller.²⁰ Det betød, at de kun måtte stemme vandet i vintertiden og ind til 1. maj. Tilsvarende åudretninger har jeg bemærket på et kort fra samme periode ved Hadsten Lilleå, hvor hensigten har været, at vandet ikke skulle stuve nedstrøms Lillemølle og derved formindske vandets fald.

Syd for Sagebye mølle ligger tre hegnete områder, som synes at høre til møllen. De to vestlige er helt uden træer, det er formentlig marker. Det østlige består af åbne stykker blandet med små underskove helt som resten af såvel Balle bys som Viemoses skove langs stranden. Gad vide, om vi ikke her har at gøre med et alsædebrug på møllens jord, for her er sikkert gødning nok fra strandens tang og fra oprensning af åen?

Udmarkerne

Hverken på Viemoses eller på Balle bys kort ses nogen udmark. Umiddelbart kunne man tro, at den fælles græsning om sommeren så kun fandt sted i den hvilende vang samt i diverse vænger, kalve- og hestehaver samt måske i nogle enge efter høstet. Men således var det ikke. Der fandtes mængder af udmark, det ses blot ikke af de to kort, men nok af nogle andre af Vordingborgs ryttergodskort, som er gengivet hos Stoklund.²¹

På atlasbladet fra 1911 bemærker man en række navne, der fører tanken hen på overdrev, der har med de østligt beliggende byer og gårde at gøre. I Mern sogn ses Mernskov, Lekkende Bjerg og Sageby Skov. I Kalvehave sogn er der Viemose Skov, Bael Skov, og Kalvehave Skov, der var den del af overdrevet, som havde været Petersgaards, samt endelig Viemose Overdrev og de to enliggårde Ellebrød og Rødsbjerg, hvis navne efter udskiftningen er gået over til to nyere gårde. En tredie, Skovledsgården, var allerede i 1739 blevet nedlagt og udlagt til ekstra græsning for Kalvehave by, der på den tid manglede græsning.²² I Øster Egesborg sogn ligger Skovhuse skov. Længere mod vest og nordvest er der mange flere overdrevsnavne. På ryttergodskortet over Vestenbæk og Vrangsgaarde lægger man mærke til, at disse ejerlags nordøstgrænse er anført som Stensved Overdrev. På ryttergodskortet over Kalvehave grænser Petersgaards Hestehave, som før Petersgård blev oprettet i 1774 hed Kalvehave Hestehave, i vest mod tre navngivne og et unavngivet vænge. Vest for dem igen hedder det Stensved overdrev. Stoklund angiver, at ialt 36 byer eller ejerlag havde græsningsret på det store Stensved overdrev, som altså ikke tilhørte Stensved by alene.²³ Det var meget udstrakt, men med afbrydelser i form af nogle få ejerlags vange et par mil fra øst til vest – det er 15 km! Noget min-

dre var det fra syd til nord. En stor del af overdrevet ligger i Øster Egesborg sogn, hvor det støder sammen med Lekkende Hovskov og Stokket, som åbenbart kun var en del af det større overdrev. Stokket ses på ryttergodskortet over Udby med flere byer fra 1771. Stensved overdrev ejedes 1231 af kongen. Vordingborg havde andel i det, hvilket bekræftedes af Erik af Pommern i 1415. Roskildebispen, som ejede Lekkende gods i 1370, havde derigennem også andel i det i en periode.²⁴

Det er bemærkelsesværdigt, at der på overdrevet findes sådanne delnavne, der knytter forskellige områder til forskellige ejerlag og byer. Det samme er kendt fra det store Holte overdrev i Nordøstsjælland. Der havde hver af en halv snes ejerlag og byer efter navnene at dømme oprindeligt sit eget overdrev.²⁵ Overdrevene grænsede op til hinanden og blev derfor gennem græsningsaftaler drevet som et overdrev så stort som de sydsvenske heredsalmindinger, til det engang i 1700-årene efter lov skulle skiftes til de enkelte byer eller i dette tilfælde delvist blive til indfredet skov efter 1781. Også her havde kronen længe været godsejer. For Stensved overdrevs vedkommende ved vi intet om oprindelsen. Det kunne være opstået gennem græsningsaftaler om det, man kaldte byalmindinger, hvilket er det samme som old, ore, overdrev eller fælled. Det er blot mindre sandsynligt, fordi der var så mange deltagere. Men det kunne også være en heredsalminde, som engang havde været ingens eller kongens og efter Roskildekrøniken af Harald Hen (1074-1080) gjort fælles for alle bønder. Hvorom alting er, så var hele området kongens ifølge Valdemars Jordebog, både det senere krongods, og det, som var hans egen del.²⁶ I 1772 ejede kronen stadig jorden og bønderne brugsretten til det, der voksede – bortset fra oldentræerne. I dette område havde de enkelte byer siden tidlig middelalder tid efter anden tiltaget sig rettigheder i form af haver eller vænger, måske for at husdyrene ikke skulle løbe for langt væk. Disse hegninger lå nærmest som en krans omkring overdrevet og afspejler sig i mange af nutidens skovnavne.

Stensved overdrev blev i 1774 udskiftet til de enkelte ejerlag og omkring 25 år senere til de enkelte gårde. Hvorledes det blev gjort i Viemose kan til dels ses på udskiftningskortet over overdrevet fra 1791, der delvist er gengivet hos Munk.²⁷

Munk fortæller endvidere, at vejen over Stensved overdrev før udskiftningen af jordfællesskabet førte gennem et udpræget skovlandskab, hvor der selv i de større rydninger som nord for Bakkebølle og ved Langebæk møllesø lå smålunde og stod enlige træer – navnlig af eg – så græsgangen havde et udtalt parkpræg. Det samme ses også på ryttergodskortet over Udby med flere byer for den del af overdrevet, der hed Stokket. Disse veje gav samtidigt uhindret adgang til en sådan alminde.

H. Larsen fortæller, at sognene omkring overdrevet hen i 1600-tallet havde fra 25 til 39% agerjord.²⁸ Resten var skov og græsgange med vandfyldte huller og krat af tjørn og hassel med mere. De græsningsberettigede var bønderne i alle sognene i vort område. Det meste skov var kronens, som da også havde betydelig indtægt fra oldengælden. Skoven var pletvis i god stand, andre steder var den forhugget. Den bestod af store, gamle bøge, ellemoser samt forhugget og forbiadt underskov af tjørn og andet. Skoven var opdelt af de åbne områder, så man kunne sige, at der var 140 skove. Rødbjerggårdens skov var 1/2 mil i omkreds – 100 hektar – med både eg og bøge, dog mest bøg. Viemose Vænger og Kohaven var gammel, mest udgået og tør egeskov med god underskov af tjørn, hassel og el en mil i omkreds – 400 hektar. Egeskoven var i det hele taget ved at forsvinde en del steder, og mange af træerne, såvel eg som bøg, var tørre i toppen.

Efter Kristian Hald synes egnens byer efter navnene at dømme alle at hidrøre fra vikingetiden, vist mest lige før kristendommens indførelse.²⁹ Der findes ingen stednavne af de ældste navnelag i vort område. Det kunne måske tale for en bebyggelse, der engang havde flyttet omkring i det store skovland, før den blev fast hen i vikingetid. Navne med -have kan ikke dateres længere tilbage end til middelalder. Denne brug af landet kunne netop have givet ophav til det store Stensved overdrev som større og mindre huller i skovene efter rydninger i flere omgange med efterfølgende tilgroning for hver opdyrking. Den oprindelige af mennesker kun lidet anvendte natur var forsvundet længe inden historisk tid.

Skånske risbygder

Mårten Sjöbeck har i mange arbejder skildret Skånes risbygder. Det vil sige områder, hvor man siden langt tilbage i tiden havde holdt husdyr og drevet med *skottskog*. Skott er ris, og de opstår ved genvækst efter nedskæring, skud simpelthen. *Ris* betyder det samme, men giver lidt fornemmelse af landskabets udseende. Betegnelserne er både svenske og danske, i sidste ende faktisk skånske. På dansk bruger man nu mest betegnelsen *stævningsskov*. Sjöbeck mener, at risbygderne i 1700-tallet udgjorde en overlevende del af fortidens landskab. I disse bygder var blandt andet risflettede gavle på husene karakteristiske foruden en række andre detaljer ved bygningerne. Han opregner en række udtryk for stævningsskov: buske, småskov, lavskov, stubskov med flere. Han nævner også tilsvarende udtryk fra Arent Berntsen: underskov, krat, rodhugget skov, buskatier eller blot buske.³⁰ Beskrivelserne er samlet og belagt i *Det sydsvenska landskapets historia och vård*.³¹ Her har jeg hentet nogle af Sjöbecks karakteristika for risbygden fra de senere århundreder.

Hamlede – det vil sige topstævnedede – spredte træer og rodstævnedede under-

skove var karakteristiske for risbygden. På grønsværen mellem buskene kunne slås hø, og der kunne indtages midlertidige agre. For at skåne bunden blev der normalt ikke afgræsset efter høslet. Grønsværen var grupperet i en art rum mellem grupper af hassel.

Man ryddede ikke træerne for at slippe af med dem, men for gødningsvirkningens skyld – og så naturligvis for at anvende det nedstævnedede materiale. Bundens egen gødningsevne virkede gennem brakperioder, hvor bunden imens igen *løb i skov*. Skoven blev siden skåret ned i faste omdrifter i en metode, der var overtaget fra fortiden, hvor ved en del af rødderne døde. De stævnede træers døde rødder gødede derefter bunden med kvælstof til nytte for græs eller korn.

Det, at agrene blev kaldt *ambulerende*, skyldtes, at de efter dyrkning fik lov at gro til igen, mens nye agre blev taget ind i grønsværen år for år. Skottskogdriften, stævningsdriften, mest på rødæl, havde udviklet sig sideordnet med udmarvningen af almindingsens jordbund engang i fortiden.

Nyryddet bund var det bedste sted at producere hø. Derfor var periodevis tilgroning hensigtsmæssig. Hassel var førhen det vigtigste træ. Det gødede årligt med sit næringsrige løv og ekstra, når den blev stævnet. Brug med nedskæring kom i Skåne til at erstatte svedjebreg, særligt i skove med hassel. Sjöbeck tilføjer, at trevangsbruget var en nødløsning, hvis alder kan diskuteres. Sjöbeck mener, at der i almindelighed var alsædebrug til og med middelalderen, det vil sige til ind i 1500-tallet. Hjulplovens rolle var – ud over at vende jorden – at den skulle også kunne rydde rødder og lyng. Til sidst stoppede opvoksende træer dog græsvæksten. De måtte så atter ryddes, hvoraf fulgte ny gødningsvirkning. 40 år skulle træerne vokse, før gødsningen var effektiv, og man kunne nyrydde.

Engen udsprang af grønsværen ved hegning. Der var ikke langt fra ager til eng og tilbage igen, så længe agrene ikke var gjort permanente, og det hele var taget ind fra almindingen, hvor der ikke var nogen fast grænse mellem skov og grønsvær.

Men siden kunne de vandrende agre indgå i en fast vang. Lund og vang, skottskog og grønsvær hang sammen. Træarterne i lunden var eg og hassel, men også *ellebuske*, stævnede rødæl, kunne kaldes lund. Stævnede træer regnedes for *dyrket område*. Oprindeligt havde de *vandrende agre* ligget på almindingen. Endnu Carl von Linné talte i 1749 om sammenhængen mellem eng og ager inden for samme hegn.³² Han opfattede disse områder som *lund* og *haver*, mest bevoksninger af eg og hassel. Bunden var, hvor der voksede hassel, disse steder forholdsvis tør grønsværd, *hårdvall*. Egene var gerne underkviskede, det vil sige opstammede for ikke at skygge for meget for grønsværen. På Linnaeus tid i 1700-tallet blev dette særprægede hele af udenforstående ofte

Fig. 9. Betegnelsen *lund* kan dække over forskellige typer af skov. Her ses spredte, store enge, hvor underskoven af tjørn og hassel er holdt stævnet på store stykker. I græsfladerne er der god plads til agre. Skovplanterne kan overleve under buskene. Borret, Frejev. Foto: Eiler Worsøe.

opfattet som skov, siger Sjöbeck. På fugtig bund fik man våd eng, *sidvall*, når man stævnede ellene. Den var oftest uegnet til pløjning.

Hvilende agre i grønsvær omtaltes som ødeagre eller *lindor* – ental *linda*. De var træbevokset grønsvær, hvilket stort set svarer til, hvad man siden 1900 særligt i Sverige har betegnet *løveng*. Det var engbund med træer, der krævede ret høj grundvandsstand.

Det var træernes rødder samt løv og pinde og det højtstående grundvand, der gav gødningsvirkningen. De store dræningers tid blev derfor en årsag til grønsværens forsvinden. Enebær og andre skyggende træer var også skadelige for grønsværen. Sjöbeck siger således, at skånsk bøgeskov med gamle stenrøser er fremkommet af tidligere skottskog med vandrende agre.

Således var Sjöbecks opfattelse af risbygden. Den grundede sig i vid udstrækning på dokumentation og dernæst på hans bedømmelse af de biologiske

forhold i forbindelse med fortidens drift. Netop disse forhold gør hans forklaring af fortidens drift, hvis kendsgerninger man aldrig vil kunne komme helt ind på livet, troværdig.

Ligheder og forskelle mellem Skåne og Sydøstsjælland

Af væsentlige ligheder mellem metoderne de to steder må fremhæves den udbredte stævningsskift. Hassel er det vigtigste træ begge steder, men stævningsskov af rødelf findes også begge steder. Der fandtes høenge i stævningsskovene, og ingen af stederne blev de afgræsset af kreaturer efter høslæt. I haslernes skygge var der græsning og høeng, som man ser det af de gamle kort. I Skåne som i Viemose Strandhaver indtoges der midlertidige agre i engene, som de lå i lysninger, hvor hasler og på steder overstandere af eg gav halvskygge. I begge områder fandtes topstævnedede træer. I Viemose var der topstævnedede naur for 200 år siden. Der er måske nogen endnu i brynene langs stranden som for 40 år siden. De findes i hvert fald stadig i kystskoven Skejten på Østlolland, hvor der findes ældgamle, topstævnedede naur i stort antal. I andre engrester i nærheden findes endnu et par førhen topstævnedede småbladet lind. Et iøjnefaldende fælles træk mellem Skåne og Sydøstsjælland er overdrevenes umådelige omfang. Der ses ingen forskel mellem Skånes store fålader, som Sjöbeck fortæller om, og det omfattende Stensved overdrev, som Larsen beskriver.³³ Begge dele er herredsalmindinger, på hvilke fortidens landbrug flyttede rundt, før landsbyerne lagde sig fast på deres senere pladser. Alle disse ligheder er kulturhistorisk så karakteristiske, at det også i detaljerne er klart, at Bo Fritzboeger kan tale om dansk risbygd i Viemose.³⁴

Man kan påpege, at ordet *risbygd* ikke kendes fra Danmark. Det gør til gengæld selve betegnelsen *ris*. Den er yderst almindelig som stednavn eller del af et stednavn over det meste af landet og må vist altid tydes i retning af forekomsten af stævnedede træer.

Betegnelsen *lund* i forskellige sammenstillinger er ligeledes meget udbredt i Danmark, kun mangler vi her en definition af, hvad lund egentlig er. Betegnelsen lund viser efter Sjöbeck tilbage til tiderne før vangebruget. Han mener tilmed, at vangen er fremgået af lunden, hvilket nok er værd at bemærke.³⁵

Mens alsædebrug var det normale i Sydsveriges risbygder, var trevangsbruget blevet udbredt i Sydøstsjælland for 300 år siden. Der fandtes dog nær vort område undtagelser som Langebæk og Skovhuse i Kalvehave sogn og flere byer mellem Mern og Præstø, hvor alsædebrug stadig forekom i 1688.³⁶ Bruget af jorden i Viemose Strandhaver og i skoven langs Balle bys kyst må også siges at have været alsædebrug helt til omkring år 1800.

Man kan vel påpege enkelte mindre forskelle mellem Skåne og Sydøstsjælland. Når Sjöbeck således omtaler, at der skal 40 år til at opnå gødsknings-

Fig. 10. På den svenske ø Öland – som for nogle hundrede år siden var dansk – kan man endnu på steder se et landskab som det, der fandtes i Viemose Strandhaver til omkring 1800. I de åbne græsflader er der god plads til små agre med korn. Græsfladerne er opdelt af hasselbuskadser. Spredt mellem haslerne finder man enkelte ege akkurat som i Viemose samt en del topstævnedede ask. Foto: Eiler Worsøe.

virkning gennem tilgroning, må det hænge sammen med en lokal svensk tradition eller måske med omdriftstider, som de var, da driftsformen var ved at ophøre. Det er tydeligt i mange stævnedede danske skovområder, at den halve omdriftstid kunne gøre det før i tiden, i hvert fald de fleste steder. Ældre oplysninger om omdriftstider i stævningskovene dokumenterer det.

Om udbredelsen af risbygd i Danmark

Man skal bemærke, at ligheden med risbygd i Viemose sogn kun drejer sig om Strandhaverne. Af forskellige oplysninger kan man se, at driftsformen med hasselstævning tidligere havde haft større udbredelse ikke alene i det sydøstlige Sjælland, men også i det øvrige Danmark. Her er hasselskov og stævningskov af rødæl tilbage i tiden kendt langt ud i nutidens hedeegne.³⁷ Desværre ved vi kun lidt om driftens detaljer, men må nøjes med at gætte på, at

den vel ikke kan have været grundforskellig fra forholdene, som de var læn-
gere østpå.

Den tilgroning, som man i Skåne lod finde sted i hvilende marker af hensyn
til bundens opsamling af næringsstoffer, er også kendt fra Danmark. Jeg hu-
sker metoden fra et tilfælde, som jeg selv har set for henved 30 år siden i for-
bindelse med braklægnings af to marker på plastisk ler i Vissing sogn i Galten
herred. Tilgroningen omtales også skriftligt, eksempelvis fra landsbyen Hinge
i Galten herred i 1600-tallet af P. Christensen.³⁸ Her hvilede agrene i op til 28
år, noget der ellers hører sammen med hedeegnenes landbrug som for eksem-
pel på Randbøl Hede før i tiden.³⁹

Den slags eksempler såvel som den betydelige udbredelse af stævnings-
skovsdriften i Danmark før udskiftningen af jordfællesskabet fremgår mang-
foldige steder.⁴⁰ Det lader ane, at forskellene mellem driftsformerne i Sydsve-
rige og det øvrige Danmark ikke var ret stor, dengang skovene endnu ikke var
splittet op i alt for mange små stykker. Af gode grunde kan vi ikke præcist
vide, hvorledes man håndterede driften for mange hundrede år siden. Men
mulighederne for, at risbygd engang har været udbredt også i det vestlige Dan-
mark, er til stede.

I sidste ende kan man opfatte den beskrevne landbrugstilstand i Kalvehave
sogn i tiden op til 1800 som en sidste rest af overgangen fra alsædebrug til
vangebrug. For skovens vedkommende blev udviklingen blot afbrudt af skov-
indfredningen. Heldigvis blev ryttergodskortene tegnet før den tid, så vi kan
have det besynderlige gamle land for øje endnu 200 år efter.

Den mulige historie

Vi kan undre os over, at man i landsbyer med Viemoses og Balle bys gode jord
besværede sig med at drive et oldnordisk landbrug i skoven helt op til år 1800.

Sandsynligvis var det begyndt med, at man i højmiddelalderen havde alsæ-
debrug og stævningsskove der, hvor vi på kortet fra 1772 ser byernes vange.
På et tidspunkt, hvor behovet for gærdsel og tøndebånd opstod eller voksede,
udvidede man så sit landbrug, som det dengang var, ind i Viemose og Balle bys
skove langs stranden. Her forblev det i drift længe efter, at området vestfor var
blevet ændret til trevangsbrug med henblik på at øge produktionen af korn.
Grunden til, at den gamle stævningsdrift og alsædebruget fortsatte i skoven
langt op i tiden, har så været de værdifulde båndkæppe, som Munk fortæller
så meget om.⁴¹ Landsbyen havde sikkert også netop i den periode, hvor man
andre steder indtog løkker i udmarken, brug for den eng og det korn, der kun-
ne komme ud af den gamle driftsform i skoven, fordi det ikke krævede ekstra
gødning.

I den forbindelse siger Gissel, at en hidtidig indmark i senmiddelalderen

kunne sprænge sine rammer.⁴² Det skete ofte i byer, hvor man havde opdyrket agre i skov og eng. Havde det ikke i Viemoses område været for anlæggelsen af herregården Petersgård i 1774, og havde det ikke været for udskiftningen af jordfællesskabet og indfredningen af skovene i 1800, kunne det være gået med Viemose Skov som med Balle bys skov ved stranden. Så havde den slet ikke været der mere, men var blevet til en større Østre Mark.

Siden dengang har Viemose Skov helt ændret udseende, haverne er blevet glemt med de nye ejerforhold, og skovdriften er blevet rationaliseret. Bortset fra et par træer er der ikke gammel eg tilbage, også det meste af hasselunderskovene er væk. Dog findes der her og der små områder med stagnerende tynede hasselbuske i kulturskovens skygge. Det er dobbelt ejendommeligt at se dem, fordi man kan opfatte dem som en sidste rest af et landbrug med rødder i oldtiden.

Endnu vil man også andre steder kunne finde sandsynlige rester af risbygden, hvis man er opmærksom på, hvordan de rester kan se ud. Og det ved vi med udgangspunkt i beskrivelsen af landbrug og skovbrug i Viemose og Balle så nogenlunde.

Hvis man for eksempel besøger Frijsenborg Dyrehave nær Hammel, kan man se, at her findes de gamle ege stadig. Haslerne i underskoven er nyligt blevet skåret ned, dog forhåbentlig for at vokse op igen. Dyrehaven blev oprettet hen i 1600-tallet på jorder fra landsbyen Emdrup, som man nedlagde i samme anledning. Den nu nedlagte dyrehave kan med sin blanding af egeoverskov, hasselunderskov og agre nok føre tankerne hen på risbygd.

Interessant er også et andet landskab, som vi kender fra et kort fra 1777. Det ligger på det nordvestlige Lolland og der er nu kun rester tilbage af det, der fandtes i 1700-tallet. Dette landskab består af en tidligere stævningssskov, der er blevet fredet og holdt delvist i drift ved landskabspleje. Området, som det så ud i 1777, er vist på det farvelagte kort, med alle førudskiftningssignaturer i behold og beskrevet af Eiler Worsøe.⁴³ Skønt vi ikke har nogen viden om agre i engene her, og de ikke med sikkerhed fremgår af kortet, kan vi se, at hele området endnu i 1777 havde karakter af risbygd. Det samme gælder nok også for hele Guldborgsunds kyst fra Skejten i nord til Tågense i syd.

Litteratur

- Arent Berntsen, *Danmarcis oc Norgis fructbar herlighed*, København 1656.
Tyge W. Böcher, *Vegetationen paa Randbøl Hede*, Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskab, Biologiske Skrifter, Bind I, Nr. 3, 1941
P. Christensen, »Hinge Bys Historie fremstillet til henvend Aar 1700«, *Historisk Aarbog for Randers Amt*, 1916.
Karl-Erik Frandsen, *Vang og tægt*, Esbjerg 1983.

- Bo Fritzbøger, *Det åbne lands kulturhistorie*, København 1998.
- Svend Gissel, *Landgilde og udsæd på Sjælland*, København 1968.
- Palle Gravesen, *Oversigt over botaniske lokaliteter*, 1. Sjælland, København 1976.
- Kristian Hald, *Vore stednavne*, København 1965.
- Frits Hastrup, *Danske landsbytyper*, Århus 1964.
- P.A. Klein, *Vordingborg Købstads Historie*, Vordingborg 1923.
- H. Larsen, »Stensved«, *Aarboeg for historisk Samfund for Præstø Amt*, 24. Aar-gang, s. 43-60, 1937.
- Carl von Linnæus, *Skånska resa år 1749*, Stockholm 1975.
- O.D. Lütken, *Præstøe Amt*, Det kongelige Landhusholdningsselskab, Kjøben-havn 1829.
- Holger Munk, »Wordingborg Rytterdistrikts Vandmøller 1718-74«, *Historisk Samfund for Præstø Amt*, Ny Række, Bind III: 23, 1947.
- Holger Munk, *Hasselskoven*, Jægerspris 1969.
- Roskildekrøniken*, Wormianum, Højbjerg 1979.
- Mårten Sjöbeck, *Det sydsvenska landsskapets historia och vård*, Föreningen Landskronatraktens Natur, Landskrona 1973.
- Bjarne Stoklund, *Huset og skoven*, Wormianum, Højbjerg 1980
- Bjarne Stoklund, »Båndkæppeskoven og Sydøstsjællands kulturhistorie«, *Kul-turbevaring og dagligt liv*, Statens Museumsnævn 1987.
- J.P. Trap, *Danmark*, 5. udg. bd. IV, København 1955.
- C. Weissmann, *Skove og Skovbrug på Fyn*, Odense 1900.
- Eiler Worsøe, *Stævningsskovene*, København 1979.
- Eiler Worsøe, »Et udmarkslandskab på Nordvestlolland anno 1783«, *Lolland-Falsters historiske samfund*, 83. årgang, 1995, s. 39-49.
- Eiler Worsøe, »Holt Krat – en stævningsskov i hedeegnene«, *Flora og Fauna*, 102, 1996, s. 211-216.
- Eiler Worsøe, »Skovhaver i Danmark«, *Flora og Fauna*, 104, 1998, s. 55-61.

Anvendte kort

- A 4026 Vordingborg. Målt 1911, enkelte rettelsel 1937. Geodætisk Institut.
- Carte over Ballebye og Sagbye mølle beliggende i Wordingborg Amt, Kalleha-ve Sogn. Opmaalt af P. Sterm. Ryttergodskort 1772. Kort & Matrikelsty-relsen.
- Carte over Viemose Byer beliggende i Wordingborg Amt, Kallehave Sogn. Op-maalt af C. Brandt. Ryttergodskort 1772. Kort & Matrikelstyrelsen.
- Kort over Viemose overdrev, original I, 1791. Kort & Matrikelstyrelsen.

Noter

1. Hastrup 1964.
2. Frandsen 1983 og Fritzbøger 1998.
3. Munk 1969.
4. Fritzbøger 1998.
5. Hastrup 1964.
6. Munk 1969.
7. Munk 1969.
8. Munk 1969.
9. Worsøe 1979.
10. Worsøe 1979.
11. Munk 1969.
12. Munk 1969.
13. Munk 1969.
14. Gissel 1968.
15. Stoklund 1980 & 1987.
16. Gravesen 1976.
17. Gravesen 1976.
18. Munk 1969.
19. Munk 1947
20. Lütken 1839.
21. Stoklund 1980.
22. Munk 1969.
23. Stoklund 1980.
24. Klein 1923, Trap 1955.
25. Worsøe 1996.
26. Larsen 1937.
27. Munk 1969.
28. Larsen 1937.
29. Hald 1965.
30. Berntsen 1656.
31. Sjöbeck 1973.
32. Linnaeus 1975.
33. Larsen 1937.
34. Fritzbøger 1998.
35. Sjöbeck 1973.
36. Frandsen 1983.
37. Worsøe 1996 & 1998.
38. Christensen 1914.
39. Böcher 1941.

40. Se f.eks. Weissmann 1900, Worsøe 1979 & 1998.
41. Munk 1969.
42. Gissel 1969.
43. Worsøe 1995.

Forfatter

Eiler Worsøe (1925-2001), dyrlæge, naturvejleder. Har som amatør studeret botanik samt skov-, landskabs- og landbrugshistorie og undervist som gæstelærer i disse fag blandt andet på Skovskolen. Forfatter til en række artikler og bøger om de nævnte emner, senest med bogen »Skovbilleder fra en svunden tid« og »Om visse gamle kort som kilde til skov- og landskabshistorie« (Bol og by 2000:2).